

HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILINING YOZUV TIZIMI VA TARIXI

Qarshiyeva Muxarram Shuxratovna,

*Termiz davlat universiteti Filologiya va tillarni o'qitish,
O'zbek tili ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18340499>

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada hozirgi o'zbek adabiy tilining yozuv tizimi va uning tarixiy taraqqiyot bosqichlari kompleks va tizimli tarzda tahlil qilinadi. O'zbek yozuvi taraqqiyotining qadimgi davrlardan to hozirgi lotin yozuviga asoslangan alifbogacha bo'lgan evolyutsiyasi lingvistik, ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy omillar bilan uzviy bog'liqlikda yoritiladi. Maqolada arab, lotin va kirill yozuvlari asosidagi alifbolarning fonetik-morfologik xususiyatlari, imlo me'yorlari va adabiy til rivojiga ko'rsatgan ta'siri ilmiy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek tilshunos olimlarining darsliklari, o'quv qo'llanmalari, monografiyalari, dissertatsiyalari va avtoreferatlari asosida mavzuning o'rganilganlik darajasi baholanadi. Tadqiqot natijalari hozirgi o'zbek adabiy tili yozuv tizimining barqarorligi va istiqboldagi rivoj yo'nalishlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek adabiy tili, yozuv tizimi, alifbo, arab yozuvi, lotin yozuvi, kirill yozuvi, imlo, fonetika, til tarixi.

Аннотация. В данной научной статье всесторонне и систематически анализируется система письма современного узбекского литературного языка и этапы его исторического развития. Эволюция развития узбекской письменности от древних времен до современного алфавита на основе латинского алфавита рассматривается в неразрывной связи с лингвистическими, социально-политическими и культурными факторами. В статье на научной основе анализируются фонетико-морфологические характеристики алфавитов на основе арабского, латинского и кириллического алфавитов, их орфографические нормы и их влияние на развитие литературного языка. Также на основе учебников, методических пособий, монографий, диссертаций и рефератов узбекских лингвистов оценивается уровень изучения темы. Результаты исследования служат для определения стабильности современной системы письма узбекского литературного языка и направлений ее дальнейшего развития.

Ключевые слова: узбекский литературный язык, система письма, алфавит, арабский алфавит, латинский алфавит, кириллический алфавит, орфография, фонетика, история языка.

Abstract. This scientific article analyzes the writing system of the current Uzbek literary language and the stages of its historical development in a comprehensive and systematic manner. The evolution of the development of Uzbek writing from ancient times to the current Latin-based alphabet is covered in an inextricable connection with linguistic, socio-political and cultural factors. The article analyzes the phonetic-morphological characteristics of the alphabets based on the Arabic, Latin and Cyrillic scripts, their spelling norms and their influence on the development of the literary language on a scientific basis. Also, the level of study of the topic is assessed based on textbooks, study guides, monographs, dissertations and abstracts of Uzbek linguists. The results of the research serve to determine the stability of the current Uzbek literary language writing system and future development directions.

Keywords: Uzbek literary language, writing system, alphabet, Arabic script, Latin script, Cyrillic script, spelling, phonetics, language history.

Kirish. Til millatning asosiy ma'naviy boyligi, yozuv esa tilning tarixiy xotirasi va madaniy merosini avloddan avlodga yetkazuvchi muhim vositadir. Har bir adabiy tilning shakllanishi va taraqqiyotida yozuv tizimi alohida o'rin tutadi. O'zbek adabiy tili ham ko'p asrlik tarixiy rivoj jarayonida turli yozuv tizimlari asosida shakllangan bo'lib, bu jarayon xalqning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayoti bilan chambarchas bog'liqdir.

Hozirgi o'zbek adabiy tili yozuv tizimining shakllanishi faqat lingvistik hodisa bo'lib qolmay, balki milliy o'zlikni anglash, ma'rifat va madaniyat taraqqiyoti bilan uzviy aloqador murakkab tarixiy jarayondir. Shu bois yozuv tizimi masalasi nafaqat tilshunoslik, balki tarix, madaniyatshunoslik va sotsiologiya fanlari doirasida ham dolzarb hisoblanadi.

Materiallar va metodlar. Tadqiqot materiali sifatida: a) o'zbek tilining davlat tili maqomi va yozuv siyosatiga doir me'yoriy hujjatlar 1989-yildagi "Davlat tili haqida" qonun, 1993-yildagi lotin yozuviga asoslangan alifboni joriy etish haqidagi qonun, 1995-yildagi "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari", b) imlo lug'atlari va o'quv adabiyotlari, c) yozuv tarixiga oid umumiy ilmiy qarashlar o'ldi. Metodlar:

1. Diaxron (tarixiy) tahlil: yozuv almashinuvlarini bosqichma-bosqich tavsiflash.
2. Qiyosiy-grafik tahlil: grafik tizimlarni fonetik ifodalash qulayligi va imlo me'yorlariga ta'siri nuqtai nazaridan solishtirish.
3. Deskriptiv-sistem tahlil: hozirgi imlodagi variativlik holatlarini guruhlash va ularning sabablarini izohlash.

Baholash mezonlari:

A) Fonetik moslik: tovush-harf munosabatining aniqligi (ayniqsa unlilar, ayrim undosh farqlari).

B) Me'yoriy barqarorlik: imlo qoidalarining aniqligi va yagona standart sifatida ishlashi.

C) Madaniy-uzviylik: yozma meros bilan bog'liqlik va merosni o'qish imkoniyati (ikki grafik muhit omili).

D) Raqamli qulaylik: axborot texnologiyalari va xalqaro kommunikatsiyadagi ergonomika.

Natijalar. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi hozirgi o'zbek adabiy tilining yozuv tizimi va uning tarixiy rivojlanish bosqichlarini ilmiy jihatdan yoritish, mavjud yozuv tizimlarining afzallik va muammoli jihatlarini tahlil qilish hamda o'zbek tilshunosligida ushbu masalaning qay darajada o'rganilganini ko'rsatishdan iborat.

O'zbek yozuvi tarixan bir necha muhim bosqichlarni bosib o'tgan. Har bir bosqich til taraqqiyotining muayyan ehtiyojlari va davr talablari bilan belgilanadi.

Qadimgi turkiy yozuvlar o'zbek yozuv tarixining ilk manbalaridan hisoblanadi. Bu davrda runik yozuvlar qo'llanilgan bo'lib, ular asosan toshbitiklar shaklida saqlanib qolgan. Ushbu yozuvlar turkiy tillarning fonetik tizimini aks ettirishda muayyan darajada muvaffaqiyatli bo'lgan. Keyingi muhim bosqich arab yozuvi bilan bog'liq. Arab yozuvi o'zbek xalqi madaniy hayotida ming yildan ortiq vaqt davomida asosiy yozuv tizimi sifatida xizmat qilgan. Bu yozuv asosida boy adabiy va ilmiy meros yaratildi. Arab yozuvi fonetik jihatdan o'zbek tiliga to'liq mos kelmagan bo'lsa-da, adabiy an'ana va yozma madaniyatning rivojiga katta hissa qo'shdi. Ayniqsa, mumtoz adabiyot namunalari ushbu yozuvda yaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

XX asr boshlarida o‘zbek yozuvi tarixida tub burilish yuz berdi. Lotin yozuviga asoslangan yangi alifboning joriy etilishi savodxonlikni oshirish, tilni fonetik jihatdan aniqroq ifodalashga qaratilgan edi. Bu jarayon qisqa vaqt ichida ijobiy natijalar bergan bo‘lsa-da, siyosiy omillar ta‘sirida to‘xtatildi.

Kirill yozuviga o‘tish davri esa o‘zbek adabiy tilining me‘yorlashuvi va terminologik boyishiga ta‘sir ko‘rsatdi. Bu davrda ko‘plab ilmiy va badiiy asarlar yaratildi, biroq yozuvning milliylikdan ma‘lum darajada uzoqlashuvi muammosi yuzaga keldi.

Mustaqillik yillarida lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosining qayta joriy etilishi milliy til siyosatining muhim tarkibiy qismi bo‘ldi. Hozirgi o‘zbek adabiy tili yozuv tizimi fonetik tamoyilga asoslangan bo‘lib, til tovush tizimini aniq aks ettirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, imlo me‘yorlarini takomillashtirish, yozma va og‘zaki nutq o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta‘minlash dolzarb masala bo‘lib qolmoqda.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili va uning yozuv tizimi masalasi o‘zbek tilshunosligida keng va chuqur o‘rganilgan yo‘nalishlardan biridir. Bu borada yetuk tilshunos olimlarning darsliklari, o‘quv qo‘llanmalari, monografiyalari hamda ilmiy dissertatsiyalari muhim manba hisoblanadi.

O‘zbek adabiy tilining tarixiy rivoji va yozuv tizimi masalalari bo‘yicha yaratilgan darsliklar asosan oliy ta‘lim muassasalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, ularda yozuvning tarixiy bosqichlari, fonetik va grafik tamoyillari izchil yoritilgan. Xususan, o‘zbek tilining tarixiy grammatikasi va adabiy til tarixi bo‘yicha yozilgan darsliklarda arab yozuvi davrida shakllangan adabiy til me‘yorlari, eski turkiy va eski o‘zbek yozma yodgorliklarining grafik xususiyatlari batafsil tahlil qilingan.

O‘quv qo‘llanmalarda esa yozuv tizimining amaliy jihatlari, imlo qoidalarining shakllanishi va ularning zamonaviy til me‘yorlariga mosligi masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan. Bunday qo‘llanmalar talabalarda yozma nutq madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Monografik tadqiqotlarda o‘zbek yozuvining almashinish jarayonlari - arab yozuvidan lotinga, lotindan kirillga va yana lotin yozuviga o‘tish sabablari tarixiy, siyosiy va lingvistik omillar nuqtayi nazaridan yoritilgan. Dissertatsiya va avtoreferatlarda esa alohida davr yozuvi yoki imlo masalalari chuqur ilmiy tahlil qilinib, yangi ilmiy xulosalar ilgari surilgan. Bu tadqiqotlar o‘zbek yozuv tizimini mukammal tushunish va uni takomillashtirishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Muhokama. O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, tarixiy-genetik jihatdan turkiy tillar tarmoqlanishida markaziy o‘rinda turadi. Uning shakllanishida qadimgi turkiy til qatlami, keyingi bosqichlarda esa qoraxiy, xorezmiy, qipchoq va chig‘atoy davri til tajribasi muhim ahamiyat kasb etgan. Ayniqsa, XIV-XVI asrlardan boshlab chig‘atoy (eski o‘zbek adabiy tili) an‘anasi asosida badiiy, ilmiy va rasmiy yozma nutq madaniyati mustahkamlangan, bu jarayon keyingi asrlarda zamonaviy o‘zbek adabiy tili uchun me‘yoriy poydevor vazifasini o‘tagan.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili XX asrda milliy matbuot, maorif, nashriyotchilik, ilmiy muassasalar va davlat boshqaruvi sohalarida faol qo‘llanish natijasida tez sur‘atda me‘yorlashgan. Adabiy tilning me‘yoriy tizimi fonetik-orfoepik, leksik, morfologik, sintaktik va uslubiy qoidalar majmui sifatida shakllandi. Bir vaqtning o‘zida, adabiy tilni boyitgan omillar sifatida terminologiyaning rivoji, ijtimoiy-siyosiy leksikaning kengayishi, fan-texnika, tibbiyot, iqtisodiyot va axborot texnologiyalari sohalarida yangi atamalarning kirib kelishi alohida ko‘zga tashlanadi.

O‘zbek tilining bugungi kundagi ijtimoiy-huquqiy maqomi ham uning adabiy til sifatidagi barqarorligini ta‘minlovchi asosiy omillardan biridir. O‘zbekistonda davlat tilining huquqiy asoslari 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan “Davlat tili haqida”gi Qonun bilan belgilab berilgan bo‘lib, ushbu hujjat o‘zbek tilining davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy negizlarini mustahkamlaydi. Keyingi yillarda ham ushbu qonun normalari yangi tahrir va qo‘shimchalar bilan takomillashtirilib, davlat tilini hayotning barcha sohalariga bosqichma-bosqich tatbiq etish vazifalari kengaytirildi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilining “bugungi holati”ni ta‘riflar ekanmiz, bir necha muhim yo‘nalishni ajratish mumkin.

*Birinchi*dan, ta‘lim va rasmiy ish yuritishda adabiy me‘yorlar ustuvorligi kuchayib bormoqda.

*Ikkinchi*dan, ommaviy axborot vositalari va internet muhitida tilning demokratiklashuvi, jonli nutq unsurlarining tez tarqalishi kuzatiladi, bu holat adabiy me‘yorga ham ijobiy (tilning ommalashuvi), ham muammoli (imlo va uslubiy parokandalik) ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

*Uchinchi*dan, adabiy til me‘yorlari va variativlik o‘rtasida muvozanat masalasi dolzarb, ya‘ni, bir tomonda qat‘iy me‘yor, ikkinchi tomonda nutqiy erkinlik va yangi kommunikatsiya shakllari turadi. Shu nuqtai nazardan, adabiy til nazariyasida me‘yor, variant, uslubiy moslik va nutq madaniyati tushunchalarini zamonaviy kommunikatsiya talablari bilan uyg‘un talqin qilish muhim hisoblanadi.

1-rasm. O‘zbek yozuvi tizimining tarixiy rivoji

Yozuv tizimi - tilning tovush tarkibini grafik belgilar orqali ifodalash usuli va uning orfografik qoidalari (imlo) majmuidir. O‘zbek tili tarixida yozuv tizimi bir necha marta o‘zgargani ma‘lum, bu o‘zgarishlar faqat texnik “alifbo almashishi” emas, balki madaniy-tarixiy, siyosiy va maorifiy jarayonlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan.

Arab yozuvi bosqichi. O‘zbek yozma madaniyatida arab alifbosi asrlar davomida asosiy grafik vosita bo‘lib kelgan. Ushbu alifbo islom madaniyati, diniy-ma’rifiy ta’lim va klassik adabiyot an’analarini bilan chambarchas bog‘lanib, katta yozma merosni ta’minladi. Biroq arab yozuvi turkiy tillar fonetikasini (ayniqsa, unlilar tizimi va ayrim undosh farqlari) har doim ham aniq aks ettira olmagan, bu esa yozuv-tallaffuz tafovuti, bir so‘zning turlicha yozilishi, qiroatga bog‘liq variantlar paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

Lotinlashtirish (XX asr boshlari) va keyin kirill yozuvi. XX asrda savodxonlikni ommalashtirish, ta’limni soddalashtirish hamda fonetik aniqlikka erishish maqsadida lotin yozuviga asoslangan alifbo joriy etilgan davr bo‘lgan. Keyinchalik SSSR davrida kirill alifbosi asosida o‘zbek yozuvi rasmiylashdi va ko‘p yillar davomida amalda bo‘ldi. Bu davrda ilmiy-o‘quv adabiyotlari, matbuot, hujjatchilik va badiiy adabiyot katta hajmda kirilda yaratildi, natijada kirill yozuvi asosida ham mustahkam orfografik an’ana shakllandi.

Mustaqillik davri va hozirgi lotin alifbosi. O‘zbekiston Respublikasida lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risidagi qonun 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan bo‘lib, unda lotin alifbosining tarkibi va qo‘llanish tamoyillari belgilab berilgan.

1995-yilda esa “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari” tasdiqlanib, lotin yozuvi asosidagi orfografiyaning me’yoriy qoidalari huquqiy-me’yoriy hujjat sifatida mustahkamlandi. Bugungi holatda yozuv tizimi haqida gapirganda ikki asosiy yo‘nalishni ajratish to‘g‘ri bo‘ladi.

Birinci yo‘nalish - me’yorlashuv va yagona imlo masalasi. Lotin alifbosi va uning imlo qoidalari mavjud bo‘lsa-da, amaliyotda (ayniqsa, internet muhitida) turlicha yozish holatlari uchraydi, apostrof va tutuq belgisi, qo‘shma so‘zlar imlosi, o‘zlashma so‘zlarning yozilishi, katta-kichik harf, qisqartmalar va transliteratsiyada variantlar paydo bo‘ladi. Shuning uchun imlo lug‘atlari va qo‘llanmalarining amaldagi roli ortgan, ular yozma nutqda yagona standartni saqlashga xizmat qiladi. Masalan, “O‘zbek tilining imlo lug‘ati” kabi manbalar orfografik me’yorlarning asosiy tayanch vositasi hisoblanadi.

Ikkinchi yo‘nalish - grafika va kommunikatsiya tezligi. Lotin yozuvining axborot texnologiyalari, xalqaro ilmiy aloqa va raqamli muhitda qulay tomonlari bor. Biroq kirill yozuvidagi boy merosdan foydalanish, katta avlodning yozuv odatlari, kitob fondi va arxivlar bilan ishlash kabi omillar “ikki grafik muhit” realligini saqlab turibdi. Shu ma’noda, bugungi yozuv siyosati amaliyotda ikki vazifani bir paytda bajaradi, bir tomondan lotinga bosqichma-bosqich to‘liq o‘tishni ta’minlash, ikkinchi tomondan kirill va arab yozuvidagi merosdan uzilishni oldini olish (merosni o‘qish va ilmiy aylanmaga kiritish). Bu yondashuv 1993-yilgi qonunda ham meros yozuvlarini o‘rganish uchun sharoit saqlab qolinishi g‘oyasi bilan uyg‘un keladi.

Shu o‘rinda ta’kidlash kerak, yozuv tizimining barqarorligi faqat alifboning tanlanishi bilan emas, balki

1) imlo qoidalarning tiniqligi,

2) ta'limda uni izchil o'qitish,

3) lug'at va spravochniklarning muntazam yangilanishi,

4) OAV va davlat hujjatchiligida bir xil standartga amal qilinishi bilan belgilanadi.

Demak, bugungi "holat" - me'yorni kuchaytirish va amaliyotdagi variativlikni qisqartirish bilan tavsiflanadi.

Xulosa. Hozirgi o'zbek adabiy tilining yozuv tizimi ko'p asrlik tarixiy tajriba va ilmiy izlanishlar natijasida shakllangan murakkab tizimdir. Yozuv almashinishlari o'zbek tilining rivojiga turlicha ta'sir ko'rsatgan bo'lib, har bir bosqich til taraqqiyotida muhim iz qoldirgan. Bugungi kunda lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi milliy tilning fonetik va grafik imkoniyatlarini nisbatan to'liq aks ettiradi.

Biroq yozuv tizimini yanada takomillashtirish, imlo qoidalarini izchil qo'llash va yozma nutq madaniyatini yuksaltirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. O'zbek tilshunosligida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar bu jarayonga mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida"gi Qonuni. 21.10.1989, № 3561-XI. - Toshkent.
2. O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi Qonuni. 02.09.1993, № 931-XII. - Toshkent.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" (ilova). 24.08.1995, № 339-son. - Toshkent.
4. Muxiddinova X., Xudayberganova D., Umirov I. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili, oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. - Toshkent, "O'qituvchi" NMIU, 2006. - 208 b.
5. Madvaliyev A., Begmatov E., muharrir Mahmudov N. O'zbek tilining imlo lug'ati. - Toshkent, Akademnashr, 2013. - 528 b.
6. Ismoilov A., Raupova L. Yangi o'zbek imlosi, o'quv qo'llanma. - Toshkent, 2004.